

“Germania ontwake !”

De Hamburgse Rembrandtprijs voor Vlaanderen en Nederland, 1935-1944

HOLGER WILKEN

Dit jaar verscheen het tweedelige *Griff nach dem Westen. Die Westforschung der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)*¹. In dit lijvige werk worden meer vragen opgeworpen dan antwoorden gegeven. Na de 42 bijdragen en meer dan 1200 pagina's is de lezer eerder overrompeld dan er wijzer van te worden. In de inleiding maken de samenstellers trouwens duidelijk dat ze bewust hebben afgezien van een chronologisch totaalbeeld of een algemene these. Hun bedoeling wordt nochtans expliciet geformuleerd : een onderscheid maken tussen de *völkisch*-nationale en de racistische nationaal-socialistische wetenschap en hun onderlinge verhouding verklaren en duiden in de tijd.

Hierin zijn de samenstellers echter tekort geschoten. Daardoor is elke recensent en lezer genoodzaakt om zelf een synthese te maken op basis van de afzonderlijke samenvattingen. Het is alsof men in een restaurant, in plaats van door een kelner te worden bediend, in de keuken de gerechten zelf moet bereiden. De kwaliteit van de verschillende etenswaren – de verschillende bijdragen in het werk – is daarbij geenszins in twijfel te trekken. Op

een van de thema's wordt in dit artikel nader ingegaan. De bijdrage van Jan Zimmermann – *Alfred Toepfers' Westschau* – is een synthese van zijn publicatie *Die Kulturpreise der Stiftung FVS 1935-1945. Darstellung und Dokumentation*, verschenen in 2000. Deze wijze van formulering in de titel is op zich al stof voor discussie. Even goed zou men kunnen titelen : “NS-cultuurprijzen als onderdeel van de buitenlandse en bezettingspolitiek”, “NS-propaganda tussen camouflage en zelfbedrog”, of nog, “de Hamburgse universiteit, Alfred Rosenberg en de SS”.

Cultuur, Neder-Duitsland en Rembrandt in 1935

De Rembrandtprijs van de Hamburgse universiteit werd voor het eerst in 1935/36 uitgereikt aan drie Vlamingen : René De Clercq (postuum, 1877-1932), Stijn Streuvels (1871-1969) en Cyriel Verschaeve (1874-1949). De geldprijzen werden geschonken door de Hamburgse ondernemer Alfred Toepfer (1894-1993), die als *Alldeutsch* kan worden gekwalificeerd². Zijn sympathie voor de *völkische* ideologie blijkt het best uit zijn financiering van jeugdherbergen, die in 1930/1931 in het

1 B. DIETZ, H. GABEL & U. TIEDAU (ed.), *Griff nach dem Westen. Die 'Westforschung' der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)*, Münster/New York/Berlin, Waxmann, (2003), 2 vol. (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, Band 6).

2 G. KREIS & G. KRUMEICH e.a. (ed.), *Alfred Toepfer : Stifter und Kaufmann. Bausteine einer Biographie - Kritische Bestandsaufnahme*, Hamburg, 2000.

Deense deel van Noord-Sleeswijk (in Knivsberg) werden opgericht. De *Lebensraum* van de Duitsers, zoals die daar werd voorgesteld, reikte van Thorn en het Memelland in het Oosten tot Brugge in het Westen³. Op Toepfers initiatief werden de jeugdherbergen genoemd naar August Julius Langbehn (1851-1907), die in 1890 het essayistische *Rembrandt als Erzieher* had gepubliceerd, dat op Toepfer een diepe indruk had nagelaten.

In zijn aforistische kritiek op de maatschappij van zijn tijd spiegelde de bohemien Langbehn de lezer het ‘Nederduitse’ voor als een van oorsprong Duitse levenswijze, gepersonifieerd in Rembrandt, die hij voor deze rol – zo gaf Langbehn zelf toe – geheel willekeurig had uitgekozen. Zijn behandeling van de hoofdfiguur – Rembrandt als kunstenaar en aristocraat – waren verweven met verschillende ideologische elementen : het propageren van een meer op de natuur gerichte levenswijze in combinatie met nationalisme en antisemitisme. Deze mengeling maakte het boek tot na de Eerste Wereldoorlog tot bestseller bij het conservatieve leespubliek en drukte zijn stempel op de jeugdbeweging. Toepfer zag Langbehns essay als de poging van een Duitser om zijn volk op een diepzinnige en overtuigende manier op te roepen tot inkeer en bezinning⁴.

Zoals zovele andere Duitsers, die in 1933 in Duitsland konden en wilden blijven,

paste Toepfer zich aan de nieuwe politieke en culturele situatie aan. In samenwerking met de genazicifeerde universiteit van Hamburg riep hij in 1935 de Rembrandtprijs in het leven. Daardoor stelde hij overtuigde nationaal-socialisten, zoals de rector Adolf Rein (1875-1979) en de voorzitter van Goebbels’ *Reichsschrifttumskammer* Hans Friedrich Blunck (1888-1961), in staat om een op het zgn. Neder-Duitsland gerichte buitenlandse politiek te voeren en zich op die manier in het nationaal-socialistische Hamburg en het Derde Rijk verder te profileren. Als professor in de koloniale wetenschappen interesseerde Rein zich voor de Belgische Afrikapolitiek. Blunck had reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog in België gediend en was aanhanger van de zgn. ‘platduitse’ beweging, van waaruit in 1904 de Quickborn-vereniging voor taal en cultuur, was opgericht⁵.

In zijn pamflet *Deutsche Kulturpolitik* (1934) gaf Blunck de nationaal-socialistische versie van de geschiedenis van Neder-Duitsland : behalve in Scandinavië, Engeland, Vlaanderen en Nederland hadden de Germaanse stammen zich vooral in Neder-Duitsland gevestigd. De streek langs Weser en Beneden-Elbe omschreef hij dan ook als het zuiverste Germaanse landschap. Cultuur gold daarbij als uitdrukking van de ziel van het volk, respectievelijk het ras. De Duitse cultuur en het Germaanse ras stonden

3 U-K. KETELSEN, *Literatur und Drittes Reich*, Scherfeld, 1992, p. 144 e.v.

4 Vgl. B. BEHRENDT, “August Julius Langbehn, der ‘Rembrandtdeutsche’”, in U. PUSCHNER (ed.), *Handbuch zur ‘Völkischen Bewegung’ 1871-1918*, München, 1996, p. 94-113.

5 I.v.m. Rein en de universiteit, zie E. KRAUSE (ed.), *Hochschulalltag im ‘Dritten Reich’: die Hamburger Universität 1933-1945. Hamburger Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte*, Berlin, 1991. I.v.m. Blunck zie A. MENTZER & H. SARKOWICZ, *Literatur in Nazi-Deutschland. Ein biografisches Lexikon*, Hamburg, 2002.



• Cyriel Verschaeve, winnaar van de Rembrandtprijs in 1936, bij wie de synthese van cultuur en politiek het duidelijkst tot uiting kwam.
(Foto SOMA)

naast andere culturen en rassen, zoals de ene plantensoort naast de andere staat. Rassenvermenging was schadelijk, vooral wanneer er een invloed aanwezig was die als joods kon worden geduid, bijvoorbeeld in de psychoanalyse en de atonale muziek. Van het politieke katholicisme, marxisme en liberalisme werd verondersteld dat ze verbonden waren met het jodendom. Daarom werden ze als even gevaarlijk gezien. Stromingen van zulke strekking moesten als onkruid worden verdelgd – in de kunsten net als in de ideologische vorming en politieke cultuur. In zoverre de rassentheorie consequent werd toegepast, werden anderzijds niet-Duitse leden van de familie van Germaanse volkeren in principe vriendelijk bejegend, vanuit verbondenheid en eensgezindheid. Vanuit dit perspectief is de Rembrandtprijs, zoals de andere Europese cultuurprijzen van de Toepferstichting, te begrijpen als een middel om de banden tussen de Germaanse volkeren onderling te verstevigen.

De Rembrandtprijs en de buitenlandse politiek van de Nazi's, 1936-1939

De eerste prijsuitreiking in 1936 was voor de Hamburgers enerzijds een succes, anderzijds een mislukking. De officiële reacties vanuit Vlaanderen waren posi-

tief, de contacten tussen Duitse nationaal-socialisten en Vlaams-nationalisten bleken vruchtbaar ⁶. Protesten uit Nederland hadden echter hun effect in Berlijn. In germanofiele kringen in Den Haag wilde men zich namelijk geenszins als Nederduitsen laten aanspreken. De Berlijnse ministeries zagen zich door de Hamburgers gepasseerd en herstelden terstond de machtsverhoudingen ⁷. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken, het *Amt Ribbentrop* en het Rijksministerie voor wetenschap, onderwijs en volksopvoeding voelden zich in hun bevoegdheden tekortgedaan. Het was vooral Joseph Goebbels die in deze zaak ingreep. Cultuurpolitiek beschouwde hij als zijn persoonlijk domein : als Rijnlander lagen België en Nederland als het ware in zijn achtertuin ⁸. Tussen 1936 en 1938 werden de Toepferprijzen in verschillende fasen gecentraliseerd. De Hamburgse universiteit moest voortaan voor de prijsuitreiking de toelating krijgen van zowel het Ministerie van Wetenschap als dat van Propaganda. Het woord Nederduits mocht niet meer worden gebruikt voor het Nederlands. Toepfers stichtingen en ondernemingen werden onder staatscontrole geplaatst; Alfred Toepfer zat vanaf juni 1937 bijna een jaar in voorlopige hechtenis. Bij zijn vrijlating trad SS-*Obergruppenführer* Werner Lorenz als contactpersoon bij de stichting op ⁹. Het gevolg

6 H.F. BLUNCK, *Deutsche Kulturpolitik. Eine Rede*, Hamburg, 1934.

7 Staatsarchief Hamburg, Best. 364-5 I, P.70.3.6.al.

8 J. GOEBBELS, *Die Tagebücher. Teil I, Aufzeichnungen 1923-1941. Hrsg. von Elke Fröhlich im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte*, 7 Bände, München, 1987-2001. Hier vooral band 3/II, p. 109 en band 4, p. 408. Uit de dagboeken blijkt, hoe actief Goebbels was in de buitenlandse politiek. Ook voor België interesseerde hij zich, omdat zijn vrouw een tijd in Vilvoorde had gewoond.

9 I.v.m. Lorenz, zie de biografische schets van V.O. LUMANS, "Werner Lorenz - Chef der 'Volksdeutschen Mittelstelle'", in R. SMELSER & E. SYRING (ed.), *Die SS : Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe*, Paderborn e.a., 2000, p. 332-345. Zimmermann gelooft dat Lorenz geen invloed zou hebben uitgeoefend. Dit lijkt me niet plausibel. J. ZIMMERMANN, *Die Kulturpreise der Stiftung FVS 1935-1945 - Darstellung und Dokumentation*, Hamburg, 2000, p. 33 e.v.

van het gerechtelijke onderzoek was dat er in 1937 geen prijs werd uitgereikt. De prijs die naderhand werd uitgereikt ging bovendien niet naar een persoon, maar naar het Oud-Friese woordenboek : een aanwijzing voor de terughoudendheid van de Hamburgers en de delicate besluitvorming.

In de herfst van 1938 nam de stichting haar activiteiten terug op. Laureaat was dit maal de Nederlandse dirigent Willem Mengelberg. Bij de prijsuitreiking in februari 1939 in Hamburg – de laatste voor het uitbreken van de oorlog – waren behalve de Hamburgse nazi-bonzen ook geïnteresseerde Berlijners aanwezig. Het feit dat de Nobelprijs in november 1936 werd verleend aan de Hamburger Carl von Ossietzky (1889-1938), die op dat moment in een concentratiekamp gevangen zat, was voor Hitler een provocatie. Voor het uitreiken van cultuurprijzen ging Hitler zich daarna dan ook persoonlijk interesseren. In die zin werd de Rembrandtprijs een zaak van staatsbelang en kreeg hij een officieuze status ¹⁰.

De Rembrandtprijs en de bezettingspolitiek, 1940-1944

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de Rembrandtprijs vijf maal uitgereikt : in 1940 (hij had hem eigenlijk reeds in

1939 ontvangen) aan de Vlaamse schilder Hendrik Luyten (1872-1945), in 1941 (aankondiging in 1940) aan de Vlaamse schrijver Raf Verhulst (1866-1941) en aan de Nederlandse componist Henk Badings (1907-1987), in 1942 aan de Vlaamse schrijver Felix Timmermans (1886-1947), en in 1944 aan de Nederlandse germanist Jan de Vries (1890-1964). Behalve de Duitse gezagsdragers in het Rijk zelf namen nu ook meer en meer de bezettingsautoriteiten deel aan de besluitvorming en de organisatie van de plechtigheden. In België was dat de *Militärverwaltung* onder generaal Alexander von Falkenhausen (1876-1966), in Nederland het Rijkscommissariaat onder Arthur Seyss-Inquart (1892-1946) ¹¹.

Zoals op het militaire en politieke vlak het geval was, nam de invloed van de SS ook in dit specifieke domein van de cultuurpolitiek toe. Dit wordt duidelijk in 1941, wanneer Gottlob Berger (1895-1975), hoofd van het *SS-Hauptamt* en plaatsvervanger van de *Reichsführer-SS*, de leiding van de *Deutsch-Vlämischen-Arbeitsgemeinschaft* (DeVlag) overnam. De bedoeling daarvan was de culturele organisatie, die de DeVlag tot dan toe was, om te vormen tot een politieke beweging ¹². Ook nog in 1941 werd de Nederlander Geerto Snijder (1896-1992)

10 ZIMMERMANN, *op.cit.*, p. 15 e.v. I.v.m. de prijsuitreiking aan Mengelberg : Alfred Toepfer-archief Hamburg, IV, 50, 3, 2e. Van Nederlandse kant : Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam, KA I 3192. M. VAN AMERONGEN & PH. BREGSTEIN, *Willem Mengelberg tussen licht en donker*, Baarn, 2001.

11 I.v.m. von Falkenhausen, zie H. WILKEN, "Zwischen Kommando und Kerker. Alexander von Falkenhausen, deutscher Militärbefehlshaber in Brüssel, 1940-1944", in *IFDT*, Nr. 2, 2003. Online : www.ifdt.de. I.v.m. Seyss-Inquart, zie H.J. NEUMANN, *Arthur Seyss-Inquart, Het leven van een Duits onderkoning in Nederland. Met authentieke brieven tijdens zijn gevangenschap geschreven*, Utrecht, 1989.

12 Een biografie met geringe informatie over Bergers activiteiten in België : G. REMPEL & GOTTLLOB BERGER, "Ein Schwabengeneral der Tat", in R. SMELSER & E. SYRING (ed.), *op.cit.*, p. 45-59.



• Nadat hij in 1942 de Rembrandtprijs ontving, werd Felix Timmermans in het stedelijk museum van zijn thuisbasis Lier gehuldigd door Ernest Claes.
(Foto SOMA)

lid van het comité van de Rembrandtprijs. Snijder was actief in de omvorming van het Nederlandse wetenschaps- en cultuurleven volgens de nazi-principes en was sinds 1943 ook lid van de *SS-Ahnenerbe*¹³. Begin 1943 nam de politieke invloed van de SS beduidend toe. Door een beslissing van Hitler kreeg ze de leiding over de onderhandelingen met zgn. Germaans-*völkische* groeperingen in

Noorwegen, Denemarken, Nederland en België. De officiële instanties en de NSDAP waren aangewezen op de toestemming van de *Reichsführer*¹⁴.

Voor de uitreiking van de Rembrandtprijs in 1942 aan de katholiek Felix Timmermans lag de uiteindelijke beslissing bij Goebbels' Ministerie voor propaganda. In 1944 was het de SS die de grootste invloed

13 P. SCHULTEN, "Oudheid en Nieuwe Orde. Geerto Aeilko Sebo Snijder (1896-1992)", in P. J. KNEGTMANS, P. SCHULTEN & J. VOGEL, *Collaborateurs van niveau: opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, Amsterdam, 1996, p. 155-222.

14 6 februari 1943, Rijkskanselarij aan de hoogste autoriteiten van het Rijk. 12 augustus 1942, Anordnung A 54/42. Westfaals archief Munster, Best. 914, Z III 2.1 en X II. Zie ook B. WAGNER, *Hitlers politieke Soldaten: die Waffen-SS 1933-1945*, Paderborn, 1990, p. 296-301.

had bij de beslissing. Ook de prijsuitreiking in oktober 1944 werd grotendeels door de SS georganiseerd. Ze vond echter plaats onder de dreiging van de nakende ondergang van het regime : België was intussen bevrijd en voor Jan de Vries – de laureaat van 1944 – was de geldprijs van 10.000 rijksmark quasi waardeloos ¹⁵.

Het is niet de bedoeling in dit artikel in te gaan op de motieven die speelden voor de afzonderlijke laureaten. Belangrijker is te constateren dat alle instanties – ook wanneer er sprake was van onderlinge rivaliteit – de prijsuitreikingen wilden koppelen aan een politieke doel : een germaniseringspolitiek die aanlokkelijk, wervend en overtuigend wilde zijn. Tot op zekere hoogte slaagden zij hier ook in. Zonder twijfel werd in dat opzicht het beste resultaat bereikt met de laureaat van 1936, de katholieke geestelijke Cyriel Verschaeve, die zich tijdens de bezetting engageerde aan de zijde van de Duitse *Militärverwaltung* en later van de SS. Behalve literaire en essayistische teksten publiceerde hij talrijke vlamme oproepen tot politieke en militaire samenwerking tussen Vlamingen en Duitsers; in totaal zijn tussen 1940 en 1945 ongeveer 70 publicaties van hem bekend ¹⁶. In 1944 werd hij persoonlijk ontvangen door Himmler; ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag werd hij – met medewerking van de SS – in Hamburg en Jena officieel gehuldigd. In Verschaeves eigen woorden was de Rembrandtprijs het begin van zijn

roem en van alle daaropvolgende huldigingen ¹⁷.

Besluit

Overeenkomstig de politieke ontwikkelingen in 1933-1934 paste de *völkisch*-nationale visie op het ‘Westen’ van Alfred Toepfer zich aan de nationaal-socialistische richtlijnen aan en koos het genazificeerde Hamburg als uitvalsbasis. In de machtsstrijd na de eerste prijsuitreiking in 1936 moest Hamburg de duimen leggen voor de autoriteiten in Berlijn. Het Nederlandse aspect van de Rembrandtprijs raakte op de achtergrond, terwijl contacten met de ambitieuze SS werden aangeknoopt. Voor de buitenwereld moest de prijs de toenadering bevorderen tussen het nationaal-socialistische Duitse Rijk en kringen in Nederland en Vlaanderen die met Nazi-Duitsland sympathiseerden.

Tijdens de oorlog kon de SS haar bevoegdheden in het bezette Nederland en België uitbreiden. Daarmee won ze ook aan invloed op de prijsuitreikingen. Haar streven naar germanisering ging uit van de Neder-Duitse en Nederlandse taal- en cultuurverwantschap. In die zin was de Rembrandtprijs een deel van de wortel die de met het germaanse ras verwante Nederlanders en Vlamingen in de ene hand werd voorgehouden – in de andere hand wachtte hen de zweep van de politieke onderdrukking. De ondergang van het nationaal-socialistische Duitse Rijk bete-

15 Alfred-Toepfer-archief, IV, 50, 3, 2j. A.D. KYLSTRA, *De Leidse oudgermanist Jan de Vries in de ogen van de bezetter*, Roden, 2001.

16 R. VANLANDSCHOOT, *Kapelaan Verschaeve. Biografie*, Tiel, Gent, 1998, p. 452 e.v.

17 22.5.1944. Verschaeve aan de rector van de Hamburgse universiteit (zie noot 7).

kende tevens het einde van deze germaanse toenadering.

De stichting FVS, die mee de Rembrandtprijs had mogelijk gemaakt, bleef na 1945 voortbestaan. Haar financier Alfred Toepfer ontpopte zich in de jaren vijftig tot Europeaan. Hij slaagde er perfect in zich aan de nieuwe omstandigheden aan te passen. In de loop van de jaren vielen hem zelfs prestigieuze onderscheidingen te beurt. Pas in de jaren negentig werd hem aangewreven een nazi te zijn geweest. Zijn biografie is een afspiegeling van de breuken, overgangen en keerpunten in de Duitse geschiedenis van de twintigste eeuw.

Stellen we opnieuw de vraag naar de verhouding tussen *völkisch*-nationale en racistische nationaal-socialistische wetenschap in theorie en praktijk, dan kunnen we aan de hand van het uitgewerkte voorbeeld antwoorden dat er geen strikte grenzen te trekken zijn. Veeleer constateren we dat soepele overgangen mogelijk waren, zelfs van nazi-vriend en nazi-financier tot Europeaan.